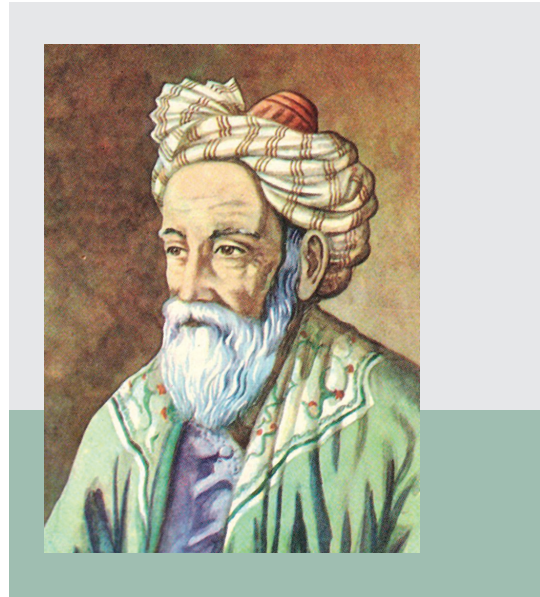

Արտասահմանյան գրականություն

ՕՍԱՐ ԽԱՅԱՍ

Ղիյասադդին Աբու Ֆաթի իբն Իբրահիմ ալ Խայամ Նիշապուրի՝ պարսիկ գիտնական, մաթեմատիկոս, փիլիսոփա, աստղագետ, բժիշկ և բանաստեղծ: Գրել է նաև երկեր մեխանիկայի, աշխարհագրության և երաժշտության վերաբերյալ: Խայամը լայն հանրությանը հայտնի է առաջին հերթին իր քառյակ «ռութայիներով»: Նա, որ միայն այդ ժանրում է ստեղծագործել, հասցրել է այն զարգացման գագաթնակետին և մտել համաշխարհային գրականության մեջ որպես քառյակի անգերազանցելի վարպետ: Հայտնի չէ, թե նրան վերագրվող 400 քառյակից որոնք են ստուգապես իրենը: Խայամը նաև

նախորդների համեմատ նոր և ճշգրիտ տոմարի հեղինակ է, որն Իրանում օգտագործվում է առ այսօր:

Ծնվել է Իրանի Խորասան նահանգի Նիշապուր քաղաքում: Համաձայն անվան **խայամ** մասնիկի, որը նշանակում է վրանագործ, կարելի է ենթադրություններ կատարել նրա հոր մասնագիտության վերաբերյալ: Հայտնի է նաև, որ ունեցել է կրտսեր քույր՝ Աիշա անունով: Մանկությունն անցկացրել է հյուսիսային Աֆղանստանի Բալխ գյուղում, որտեղ ուսանել է ժամանակի նշանավոր իմաստուն Մուհամմադ Մանսուրու մոտ: Հետագայում շարունակել է ուսանել Մովաֆաք ալ Նիշապուրու մոտ, ով հայտնի էր որպես Խորասանի լավագույն դասախոս: 8 տարեկանում գիտեր Ղուրանը, 12 տարեկանում դառնում է Նիշապուրի մադրասի աշակերտ: Գերազանց ավարտելով ուսումը՝ ստանում է բժշկի մասնագիտություն, ինչը, սակայն, նրան չէր հետաքրքրում, և նա սկսում է ուսումնասիրել մաթեմատիկան, մասնավորապես՝ անտիկ դարաշրջանի հույն մաթեմատիկոսների աշխատությունները:

Օմար Խայամը միջնադարի մեծագույն մաթեմատիկոսներից մեկն է, սակայն Եվրոպայում նրա հանրահաշվական աշխատությունները հայտնի են դառնում միայն 19-րդ դարում: Օմար Խայամի գրչին է պատկանում «Հանրահաշվական խնդիրների լուծման տրակտատը», որտեղ նա ներկայացնում է 1-ին, 2-րդ, 3-րդ աստիճանի ցուցչով հավասարումների լուծումները:

Ծնողների մահվանից հետո՝ 16 տարեկանում, վաճառում է հորական տունն ու արհեստանոցը և տեղափոխվում է Սամարղանդ, որտեղ սկսում է աշակերտել տեղի մադրասում, սակայն որոշ ժամանակ անց, փայլուն գիտելիքների շնորհիվ, դառնում է ուսուցիչ: Հետագայում տեղափոխվում է Բուխարա: 1074 թվականին նրան հրավիրում են Իսպահան՝ սելջուկ սուլթան Մելիք-Շահ I-ի արքունիք, որտեղ սուլթանի վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքի հովանու ներքո դառնում է սուլթանի հոգևոր խորհրդականը, իսկ հետագայում՝ նաև արքունական աստղադիտարանի ղեկավարը, որտեղ և ստեղծում է իր նշանավոր արևային օրացույցը: 1079 թվականին իր պաշտոնակիցների հետ նա բարեփոխել է հին պարսկական տոմարը: Մինչև 1092 թվականը նա ծավալել է բավականին բեղմնավոր գործունեություն, սակայն Մելիք Շահի ու Նիզամ ալ-Մուլքի սպանությունից հետո ստիպված է լինում լքել Իսպահանը:

Միջնադարի ամենահայտնի ներկայացուցիչներից մեկի կյանքի ուղու մասին մեզ բավական տեղեկություններ են հասել:

Հայտնի են Օմար Խայամի բանաստեղծությունները, ամբողջ աշխարհը կրկնում է Օմար Խայամի ռուբայաթը: Բոլոր երկրների բնակիչները հիանում

են այն իմաստությամբ, որ բացահայտում են Օմար Խայամի մեջբերումները, նրանք զարմացած են աստղագիտական հաշվարկների ճշգրտությամբ:

Օմար Խայամի կյանքի ուղին կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի.

▶ Կենսագրությունը

Ապագա փիլիսոփան ծնվել է 1048 թվականի մայիսի 18-ին Իրանի հյուսիսային մասում՝ Նիշապուր քաղաքում: Ընտանիքի մասին քիչ բան է հայտնի: Հայրը պարսիկ վրանապահ էր: Կրտսեր քրոջ՝ Աիշայի մասին տեղեկություններ են պահպանվել:

Իր ժամանակի համար տղան լավ կրթություն է ստացել: Օմար Խայամը սկզբնապես հասկացել է կյանքի իմաստությունը երկու մեղրեսներում: Մեր չափանիշներով դրանք միջին և բարձր մակարդակի դպրոցներ են: Ավարտելուց հետո նա ստացել է բժշկական գիտական աստիճան:

Բժշկությունը ապագա փիլիսոփայի ու աստղագետի սիրելի առարկան չէր: Արդեն 8 տարեկանում նա ընկավ պարզ թվերի կախարդական ազդեցության տակ, սիրահարվեց մաթեմատիկային:

Ճակատագիրը Օմարին չփչացրեց. Նա որք է մնացել 16 տարեկանում: Հոր և մոր մահից հետո Խայամը վաճառում է տունը, հեռանում Նիշապուրից և մեկնում Սամարղանդ:

Օմար Խայամը ծնվել է Իրանի հյուսիս-արևելքում՝ հնագույն Նիշապուր քաղաքում, հարուստ արհեստավորի ընտանիքում: Ապագա բանաստեղծի հայրը կոչվում էր Իբրահիմ, սակայն Օմար իբն Իբրահիմը ողջ աշխարհին հայտնի դարձավ Խայամ մականունով, որը ծագում է «խայմա» (վրան) բառից: Ակնհայտ է, որ նրա նախնիների արհեստը պատվաբեր էր: Կարելի է ենթադրել, որ Օմար Խայամի հայրը բավարար միջոցներ ուներ և չէր խնայում որդուն իր փայլուն կարողություններին համապատասխան կրթություն տալու համար:

Խայամի երիտասարդ տարիների մասին տեղեկություններ գրեթե չկան: Որոշ աղբյուրներ նշում են, որ նա սովորել է հայրենի քաղաքում, մյուսներն ասում են, որ նա վաղ երիտասարդության տարիներին ապրել է Բալխում: Այսպես թե այնպես, բոլոր ապացույցներն ասում են, որ տասնյոթ տարեկանում Օմար Խայամը խոր գիտելիքներ է ձեռք բերել փիլիսոփայության բոլոր ոլորտներում, և մատնանշում են նրա ուշագրավ բնական ունակություններն ու հիշողությունը: Այդ ժամանակ Խայամի հայրենի Նիշապուրը, որը գտնվում էր հայտնի հնագույն մշակութային Խորասան նահանգում, մի քանի հարյուր հազար բնակչությամբ խոշոր առևտրական քաղաք էր: Իրանի գլխավոր մշակութային

կենտրոններից մեկը հայտնի էր իր հարուստ գրադարաններով և դպրոցներով՝ մեդրեսեներով: Գիտնականների մեծամասնությունը հակված է կարծելու, որ Խայամն իր կրթությունը սկսել է Նիշապուրի Մադրասայում (որն այդ ժամանակ ուներ արիստոկրատական ուսումնական հաստատության փառքը, որը բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էր պատրաստում հանրային ծառայության համար), այնուհետև այն շարունակել Բալխում և Սամարղանդում: Երիտասարդը սովորել է մաթեմատիկա, ֆիզիկա, փիլիսոփայություն և բժշկություն, մանրակրկիտ ուսումնասիրել է հին հունական մտածողների աշխատությունները արաբերեն թարգմանությամբ: Շուտով Օմար Խայամն իր վրա ուշադրություն հրավիրեց մաթեմատիկայի վերաբերյալ փայլուն տրակտատներով:

▶ **Աստղագետ և հոգևոր ուղեցույց. կյանքը Սպահանում**

Օմարը Սպահան է գալիս սելջուկ սուլթան Մալիք շահի հրավերով: Աստղագետի հանդեպ անսահման վստահության և գիտական աճի հնարավորության շրջան էր:

Իրաքի Սպահան քաղաքում՝ սուլթան Մալիք շահի արքունիքում, կյանքը նրան լայն հնարավորություններ տվեց: Արևելյան շքեղությունը, ազդեցիկ մարդկանց հովանավորությունը և աշխարհի ամենամեծ աստղադիտարաններից մեկի ղեկավարի բարձր պաշտոնը օգնեցին նրան զարգանալ որպես մաթեմատիկոս և աստղագետ:

Ամենամեծ գիտական հայտնագործություններից է օրացույցի մշակումը, որը 7 վայրկյան ավելի ճշգրիտ է, քան ներկայիս Գրիգորյանը:

Օմարը կազմել է աստղային կատալոգ, որը հասել է մեր ժամանակներին «Մալիքշահի աստղագիտական աղյուսակների» անվան տակ: Ավարտել է Էվկլիդեսի պոստուլատների մաթեմատիկական ուսումնասիրությունները, գրել փիլիսոփայական դիսկուրսներ գոյության մասին:

Բարեկեցության ու ճոխության շրջանն ավարտվեց հովանավորի մահով: Հաճախ է պատահում՝ նոր տիրակալը հերքում է հինը և ընտրում նոր ֆավորիտներ: 1092 թվականին ազատ մտածողության մեջ մեղադրվելուց հետո Խայամը վերադարձավ հայրենիք՝ Նիշապուր:

▶ **Օտարության և հոգևոր մենակության շրջան**

Իր ծննդավայրում Օմար Խայամն ապրել է մինչև իր մահը: Ամենավառ տպավորությունները Մեքքա մուսուլմանական սրբավայրեր կատարած ուղևորու-

թյունից էին: Ճանապարհը երկար էր՝ Բուխարայում կարճ կանգառով:

Ժամանակաշրջանի դժվարին, կատարյալ զրկանքների ու մենակության շրջանի միակ սփոփանքը ուսանողներից մի քանիսն էին և գիտնականների հետ հանդիպումները: Նրանք երբեմն հատուկ գալիս էին գիտական բուռն վեճերի համար:

ՄՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

▶ Հայտնի ուրբին

Չնայած Օմար Խայամի բազմակողմանի տաղանդին, ռուբայաթը նրան դարձրեց հանրաճանաչ: Դրան բնորոշ խոր իմաստը արձագանք գտավ ժամանակակից մարդու հոգում:

Ռուբայաթը համբավ ձեռք բերեց և լայն հանրությանը հասանելի դարձավ 1859 թվականին՝ Ֆիցջերալդի՝ անգլերեն թարգմանելուց հետո:

Նրա աշխարհահռչակ փիլիսոփայական քառյակները (ռուբայ) փոգորված են կյանքի սիրով և ազատության ոգով:

Մարդկանց մեծ մասը Օմար Խայամին ճանաչում է որպես հրաշալի բանաստեղծ, մի քանի հարյուր կարճ քնարական քառատողերի (ռուբայ) հեղինակ: Բայց քչերը գիտեն, որ այս մարդը հայտնի է դարձել նաև որպես գիտնական, որը մի քանի կարևոր բացահայտումներ է արել աստղագիտության, մաթեմատիկայի և ֆիզիկայի բնագավառում: Օգտագործելով հարուստ պատմական նյութ՝ հետազոտողները վաղուց ապացուցել են Օմար Խայամի արժանիքները գիտելիքների այս ոլորտներում: Իր հայրենիքում՝ Իրանում, նա վաղուց համարվում է պարսկական մշակույթի ճանաչված ներկայացուցիչ գիտական ոլորտում: Հարկ է միայն նշել, որ հենց Խայամն է մշակել աշխարհի ամենակատարյալ օրացույցը («Մալիք շահի ժամանակագրությունը»)՝ ավելի ճշգրիտ, քան ներկայիս Գրիգորյանը, որն ընդունվել է Եվրոպայում 16-րդ դարում:

Սակայն Օմար Խայամի գլխավոր վաստակը մարդկությանը նրա անմահ ռուբայն է: Իր ժամանակի ականավոր գիտնականն ու փիլիսոփան դարեր շարունակ մնաց շնորհիվ այն քառյակների, որոնք փառաբանում էին նրան սիրո և ընկերության, գինու և գինեգործության, կյանքի իմաստի որոնման և շատ ավելի արժեքների համար: Մեծ բանաստեղծի յուրաքանչյուր քառատողը նման է փոքրիկ բանաստեղծության: Խայամը կատարելության է հասցրել ռուբայաթի ձևը, ինչպես ոսկերիչը՝ թանկարժեք քարը, և այս ոլորտում նա իրեն հավասարը չունի: Իր տողերում իմաստունը ձգտում էր ըմբռնել անցողիկ կյանքի հավերժական շրջանը, պաշտպանել մարդու իրավունքները անձնական

արժանապատվության և մարդկանց համար հասանելի բոլոր ուրախությունների համար: Բանաստեղծին անընդհատ հուզող թեմաներից մեկը ժամանակի անցողիկությունն ու անշրջելիությունն է՝ անցնելով հավերժության՝ «ինչպես քամին տափաստանում, ինչպես ջուրը՝ գետում»: Եվ, այնուամենայնիվ, իմաստուն բանաստեղծը խորհուրդ է տալիս մարդկանց անպտուղ չողբալ՝ ակնկալելով ճակատագրի անխուսափելի հարվածները, այլ «խելամտորեն ծախսել կանխիկ գումարը», այսինքն՝ ժամանակ ունենալ ապրելու կյանքը իրենց հնարավորությունների առավելագույն չափով: Հետաքրքիր է, որ Խայամը, որ այդքան շատ էր խոսում գինու և գինեգործության մասին, ոչ հարբեցող էր, ոչ էլ քեֆ անող: Մեծ իմաստունը, որն իր ամբողջ երկար կյանքն աշխատեց մինչև վերջին ժամը, հագիվ թե տարվեր պարապ զբաղմունքներով:

Ուսման ավարտը, հավանաբար, այս ոլորտում նրա անկախ գիտական աշխատանքի առաջին փորձն է: Գիտնականի առաջին տրակտատը մեզ չի հասել, սակայն ապացույցներ կան, որ այն անվանվել է «Թվաբանության խնդիրներ»: Նշվում է, որ այս տրակտատում Խայամը հնդիկ մաթեմատիկոսների ավելի վաղ աշխատությունների հիման վրա, ըստ էության, առաջարկել է Ռաֆֆինի-Հորների մեթոդին նման հավասարումների լուծման մեթոդ: Բացի այդ, տրակտատը, ըստ երևույթին, պարունակում էր երկանդամի բնական աստիճանի ընդլայնման կանոն, այսինքն՝ Նյուտոնի հայտնի երկանդամ բանաձևը: Իհարկե, քանի դեռ չի հայտնաբերվել «Թվաբանության խնդիրների» ձեռագիրը, կարելի է միայն կռահել դրա բովանդակության մասին՝ հենվելով առաջին հերթին Խայամի աշակերտների և հետևորդների ստեղծագործությունների վրա:

Խայամի առաջին գործը, որ հասել է մեզ, փոքր հանրահաշվական տրակտատ է, որի ձեռագիրը պահվում է Թեհրանի համալսարանի գրադարանում: Ձեռագիրը վերնագիր չունի, սակայն նշվում է հեղինակը: Ամբողջովին պարզ չէ, թե որտեղ և երբ է գրվել այս աշխատանքը: Այն, ըստ էության, նախորդում է հանրահաշվի մասին ավելի ամբողջական տրակտատին՝ Խայամի հաջորդ աշխատությունը ժամանակին: Հարկ է նշել, որ Խայամի ժամանակ գիտնականը, չլինելով հարուստ մարդ, կարող էր պարբերաբար գիտությամբ զբաղվել միայն այս կամ այն տիրակալի արքունիքում՝ զբաղեցնելով չորս պաշտոններից մեկը՝ քարտուղար (դաբիր), բանաստեղծ, աստղագուշակ կամ աստղագուշակ-բժիշկ: Գիտնականի ճակատագիրն այս դեպքում մեծապես կախված էր տիրակալի բարեհաճությունից կամ անբարենպաստությունից, նրա խառնվածքից ու քմահաճույքներից, պալատական ինտրիգներից և պալատական հեղաշրջումներից: Այս առումով Խայամի ճակատագիրը մեծապես որոշում են մի շարք հաջորդական հովանավորներ, որոնցից, անկասկած, կախված էր գիտնականը, որոնց նա հիշատակել և շնորհակալություն է հայտ-

նել իր գրվածքներում: Նիզամի Արուզի Սամարկանդին «Հազվագյուտների ժողովածու»-ում գրում է. «Դաբիրը, բանաստեղծը, աստղագուշակը և բժիշկը թագավորի մերձավոր մարդիկ են, և առանց նրանց անհնար է: Դաբիրի վրա՝ իշխանության ամրոց, բանաստեղծի վրա՝ հավերժ փառք, աստղագուշակի վրա՝ գործերի լավ դասավորություն, բժշկի վրա՝ մարմնական առողջություն: Եվ սրանք չորս ծանր գործեր և վեհ գիտություններ են փիլիսոփայության գիտության ճյուղերից՝ դաբիրստվո և պոեզիա՝ տրամաբանության ճյուղերից, աստղագուշակություն՝ մաթեմատիկայի և բժշկության ճյուղ՝ բնագիտության ճյուղ: Միննույն ժամանակ, ընդհանուր առմամբ, ընդունված էր, որ արքունիքի գիտնականներն էին, որ շատ առումներով տիրակալին ապահովում էին իշխանության ուժով և նրա շքեղությամբ: 11-րդ դարի կառավարիչները միմյանց հետ մրցում էին իրենց շքեղությամբ, գայթակղում էին կրթված պալատականներին, իսկ ամենահզորները պարզապես պահանջում էին նրանց տեղափոխել նշանավոր գիտնականների և բանաստեղծների արքունիք:

Հավանաբար, Խայամի հայտնի հովանավորներից առաջինը Սամարղանդ քաղաքի գլխավոր դատավոր Աբու Թահիր Աբդ ալ Ռահման իբն Ալակն էր: Հենց այնտեղ՝ Սամարղանդում, հաստատվեց երիտասարդ գիտնական Օմար Խայամը, այն բանից հետո, երբ նա հեռացավ Խորասանից մեզ անհայտ պատճառով: 1069 թվականին Սամարղանդում գրված իր հանրահաշվական տրակտատի «Հանրահաշվի և Ամուկաբալայի խնդիրների ապացույցների մասին» ներածության մեջ Խայամը պատմում է իր դժվարությունների մասին. «Մենք ականատես եղանք գիտնականների մահվան, որոնք թողեցին փոքրաթիվ, բայց բազմաչարսար մի բուռ մարդկանց: Ճակատագրի խստությունն այս ժամանակներում խանգարում է նրանց ամբողջովին հանձնվել իրենց գիտության կատարելագործմանը և խորացմանը: Նրանցից շատերը, որոնք ներկայումս ունեն գիտնականի արտաքին, ճշմարտությունը հագցնում են ստով, չեն անցնում գիտության մեջ կեղծարարության սահմանները և ձևացնում են, թե գիտեն: Գիտելիքի ինչպիսի պաշար որ ունեն նրանք, օգտագործում են միայն մարմնական ստոր նպատակների համար: Իսկ եթե հանդիպում են մարդու, որն առանձնանում է նրանով, որ փնտրում է ճշմարտությունը և սիրում է ճշմարտությունը, փորձում է մերժել սուտն ու կեղծավորությունը, հրաժարվել պարծենալուց ու խաբեությունից, նրան դարձնում են իրենց արհամարհանքի ու ծաղրի առարկա»: Այնուհետև Խայամը գրում է, որ այս գիրքը գրելու հնարավորություն է ստացել միայն «փառապանծ ու անզուգական տիրոջ, դատավորների դատավոր իման պարոն Աբու Թահիրի հովանավորության շնորհիվ: «Նրա ներկայությունը մեծացրեց իմ կուրծքը, նրա ընկերակցությունը բարձրացրեց իմ փառքը, իմ գործը աճեց նրա լույսից, և իմ մեջքը զորացավ

նրա առատաձեռնությունից ու բարերարությունից: Նրա բարձր բնակավայրին մոտենալով՝ ես ստիպված էի փոխհատուցել այն, ինչ կորցրել էի բախտի շրջապատույնների պատճառով, և ամփոփել այն, ինչ սովորել էի մինչև ոսկորներիս ծուծը փիլիսոփայական հարցերում: Եվ ես սկսեցի թվարկել այս տեսակի հանրահաշվական դրույթները, քանի որ մաթեմատիկական գիտություններն են առավել արժանի նախապատվության»:

Աբու Թահիրից հետո Խայամը վայելում էր Բուխարայի խական Շամս ալ-Մուլուքի հովանավորությունը: Աղբյուրները ցույց են տալիս, որ տիրակալը մեծարել է Խայամին և նույնիսկ իր կողքին նստեցրել: Օմար Խայամի կյանքում նշանակալից էր 1074 թվականը. սկսվեց նրա հատկապես բեղմնավոր գիտական գործունեության քսանամյա շրջանը՝ ձեռք բերված փայլուն արդյունքներով: Այս տարի, այն բանից հետո, երբ Շամս ալ-Մուլուքն իրեն ճանաչեց որպես սուլթան Մալիք շահի վասալ, Խայամը հրավիրվեց Սելջուկյան հսկայական պետության մայրաքաղաք Սպահան՝ Մալիք շահի արքունիքում ղեկավարելու իրանական արևային օրացույցի բարեփոխումը: Սպահան քաղաքն այն ժամանակ եղել է հզոր կենտրոնացված սելջուկ պետության մայրաքաղաքը, որը ձգվում էր արևմուտքում Միջերկրական ծովից մինչև արևելքում Չինաստանի սահմանները, հյուսիսում Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայից մինչև հարավում՝ Պարսից ծոցը: Սուլթան Մալիք շահի օրոք Սպահանը ծաղկում էր՝ զարդարված ճարտարապետական նրբագեղ կառույցներով: Մալիք շահն իր արքունիքին տվեց իրանական դինաստիաների համար աննախադեպ շքեղություն: Միջնադարյան հեղինակները գունեղ կերպով նկարագրում են պալատական ձևավորման շքեղությունը, շքեղ խնջույքները, թագավորական զվարճությունները և որսը: Սուլթանի արքունիքում կային հագուստի պահապաններ, դռնապաններ, պահակներ և բանաստեղծների մեծ խումբ: Սպահանը, որը հայտնի է իր ձեռագիր գրքերի ամենաարժեքավոր հավաքածուներով, մշակութային ամուր ավանդույթներով (բավական է նշել, որ փայլուն Ավիցեննան իր կյանքի զգալի մասն անցկացրել է Սպահանում), այս ընթացքում դառնում է ակտիվորեն գործող գիտական կենտրոն՝ ազդեցիկ խմբի հետ: Այսպիսով՝ Օմար Խայամը հրավիրվել է սուլթան Մալիք շահի կողմից՝ կառուցելու և ղեկավարելու պալատական աստղադիտարանը: Իր արքունիքում հավաքելով «դարի լավագույն աստղագետներին», ինչպես ասում են աղբյուրները, և մեծ գումարներ հատկացնելով ամենաառաջադեմ սարքավորումները ձեռք բերելու համար, սուլթանը Օմար Խայամի առաջ խնդիր դրեց մշակել նոր օրացույց: Պատմաբան իբն ալ-Աթիրը գրում է. «... Սուլթան Մալիք շահի համար կառուցվել է աստղադիտարան, որին մասնակցել են լավագույն աստղագետներ Օմար իբն Իբրահիմ ալ-Խայամին, Աբու-լ-Մուլաֆար ալ Իսֆազարին, Մայմուն իբն

Նաչիբ ալ-Վասիթին և այլք: Մեծ գումարներ են ուղղվել աստղադիտարանի ստեղծմանը»:

Հինգ տարի շարունակ Օմար Խայամը մի խումբ աստղագետների հետ գիտական դիտարկումներ է անցկացրել աստղադիտարանում, և նրանք մշակել են նոր օրացույց, որն առանձնանում է բարձր ճշգրտությամբ: Այս օրացույցը, որն անվանվել է այն պատվիրող սուլթանի անունով՝ «Մալիք շահի ժամանակագրությունը», հիմնված էր երեսուներեք տարվա ժամանակաշրջանի վրա, որը ներառում էր ութ նահանջ տարի: Օմար Խայամի առաջարկած օրացույցը յոթ վայրկյան ավելի ճշգրիտ էր, քան ներկայիս Գրիգորյան օրացույցը (մշակվել է 16-րդ դարում), որտեղ տարեկան սխալը քսանվեց վայրկյան է: Խայամի օրացույցային բարեփոխումը երեսուներեք տարի ժամկետով ժամանակակից գիտնականների կողմից դիտվում է որպես ուշագրավ հայտնագործություն: Ամբողջովին անհասկանալի պատճառներով մշակված օրացույցը երեք չի իրականացվել: Ինքը՝ Խայամը, գրում է, որ «ժամանակը թույլ չտվեց սուլթանին ավարտել այս գործը, իսկ նահանջ տարին մնաց անավարտ»: Այս հայտարարության իմաստը պարզ չէ, քանի որ կան ցուցումներ, որ նոր օրացույցը գրեթե պատրաստ էր մինչև 1079 թվականի մարտը, և սուլթանը շարունակեց կառավարել մինչև 1092 թվականը:

Օմար Խայամը Մալիք շահի ամենամոտ շքախմբի անդամն էր, այսինքն՝ նրա խորհրդականների, վստահելիների և ուղեկիցների շարքում էր, և, իհարկե, նա աստղագուշակություն էր անում տիրող անձի մոտ: Նրա փառքը որպես աստղագուշակ-գուշակ՝ օժտված պայծառատեսության հատուկ շնորհով, շատ մեծ էր: Դեռևս Մալիք շահի արքունիքում՝ Սպահանում, նրա հայտնվելուց առաջ նրա մասին գիտեին որպես աստղագուշակների մեջ ամենաբարձր հեղինակություն:

1077 թվականին Խայամն ավարտեց իր ուշագրավ մաթեմատիկական աշխատությունը՝ «Էվկլիդեսի գրքի ներածությունների դժվարությունների մեկնաբանությունները»: 1080 թվականին նա գրում է փիլիսոփայական «Տրակտատ կեցության և պարտքի մասին», իսկ շուտով մեկ այլ փիլիսոփայական աշխատություն՝ «Պատասխան երեք հարցերի»: Աշխարհահռչակ քառատողերը ստեղծել է նաև Օմար Խայամը, իր կենսագիրների ենթադրությամբ՝ Սպահանում, իր գիտական աշխատանքի և բարօրության ծաղկման ժամանակաշրջանում:

Օմար Խայամի կյանքի քսանամյա, համեմատաբար հանգիստ շրջանը Մալիք շահի արքունիքում ավարտվեց 1092 թվականի վերջին, երբ սուլթանը մահացավ անհասկանալի հանգամանքներում: Մեկ ամիս առաջ սպանվել էր նրա վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը: Միջնադարյան աղբյուրները Օմար Խայամի այս երկու հովանավորների մահվան մեջ մեղադրում են իսմայիլիներին: Այն ժամանակ

Սպահանք մահմեդական երկրներում կրոնական հակաֆեոդալական շարժման՝ իսմայիլիզմի գլխավոր կենտրոններից էր: XI դարի վերջին իսմայիլիները ակտիվ ահաբեկչական գործունեություն ծավալեցին գերիշխող թուրք ֆեոդալական ազնվականության դեմ: Առեղծվածային և սարսափելի են Սպահանի այս ժամանակաշրջանի կյանքի մասին պատմությունները, երբ ակտիվ էին իսմայիլիները՝ իրենց կեղծիքների, դիմակազերծումների և ռեինկառնացիաների մարտավարությամբ՝ զոհերի գայթակղելով, գաղտնի սպանություններով և հնարամիտ թակարդներով: Այսպիսով՝ Նիզամ ալ-Մուլքը, ինչպես ասում են աղբյուրները, դանակահարվել է մի իսմայիլի կողմից, որը թափանցել է իր մոտ դերվիշի՝ թափառական մուսուլման վանականի քողի տակ, իսկ Մալիք շահին գաղտնի թունավորել են:

Մալիք շահ Թուրկան-Խաթունի այրին, հենվելով թյուրքական պահակախմբի վրա («գուլյամներ»), հասավ հինգամյա որդի Մահմուդին սուլթան՝ պետության փաստացի տիրակալ հռչակելուն: Օմար Խայամի դիրքերը դատարանում սասանվել են: Նա որոշ ժամանակ շարունակել է աշխատել աստղադիտարանում, սակայն այլևս ոչ մի աջակցություն կամ նախկին կարգավիճակը չի ստացել: Միննույն ժամանակ Խայամը դեռևս կատարում էր աստղագուշակի և բժշկի պարտականությունները Թուրկան-Խաթունի օրոք:

1097 թվականին Օմար Խայամի պալատական կարիերան ավարտվեց: Մալիք շահի մահից հետո Սպահանը շուտով կորցրեց իր դիրքը՝ որպես թագավորական նստավայր և գլխավոր գիտական կենտրոն, մայրաքաղաքը կրկին տեղափոխվեց Խորասան՝ Մերվ քաղաք: Խայամը փորձեց հետաքրքրել նոր կառավարիչներին աստղադիտարանի սուբսիդավորման հարցում՝ գրելով «Նավրուզնամե»՝ բացահայտ «պոպուլիստական» բնույթի գիրք Նավրուզի տոնակատարության պատմության, արևային օրացույցի և օրացուցային տարբեր բարեփոխումների մասին: Այն լի է զանազան անհավանական անեկդոտներով, ոչ գիտական նշաններով, բարոյախոսություններով, լեգենդներով և հորինվածքներով: Ավաղ, դա չօգնեց. Սպահանի աստղադիտարանը քայքայվեց և փակվեց:

Ավելի քիչ բան է հայտնի Օմար Խայամի կյանքի ուշ շրջանի, քան երիտասարդության մասին: Աղբյուրները նշում են, որ Օմար Խայամը որոշ ժամանակ ապրել է Մերվում: Նրա՝ որպես ականավոր մաթեմատիկոսի և աստղագետի համբավին այդ տարիներին ավելացավ հավատուրացի խռովարար փառքը: Իսլամի մոլեռանդները վրդովված էին բանաստեղծի ազատ մտածելակերպի և շարիաթի կանոններին նրա դատողությունների ակնհայտ անհամապատասխանության համար: Խայամի հարաբերությունները բարձրագույն հոգևորականների հետ կտրուկ վատթարացան և փլիխոփայի համար այնքան վտանգավոր դարձան, որ նա ստիպված եղավ միջին տարիքում ուխտագնացության երկար

ու դժվարին ճանապարհորդություն կատարել դեպի Մեքքա (հաջի):

Ալ-Քիֆթին «Իմաստունների պատմությունում» հայտնում է. «Երբ նրա ժամանակակիցները նսեմացրին նրա հավատքը և բացահայտեցին այն գաղտնիքները, որոնք նա թաքցնում էր, նա վախեցավ իր արյան համար և թեթև բռնեց իր լեզվի ու գրչի սանձը ու կատարեց հաջ՝ վախի, ոչ թե աստվածավախության պատճառով, և բացահայտեց անմաքուրների առեղծվածների խորհուրդները: Երբ նա հասավ Բաղդադ, նրա մոտ շտապեցին հին գիտության ասպարեզում նրա հետևորդները, բայց նա փակեց դուռը նրանց առջև ապաշխարողի և ոչ թե ընկերակցական խնջույքի պատնեշով: Եվ նա իր հաջից վերադարձավ իր քաղաքը՝ առավոտյան և երեկոյան այցելելով պաշտամունքի վայրը և թաքցնելով իր գաղտնիքները, որոնք անխուսափելիորեն կբացահայտվեին: Նա հավասարը չունեի աստղագիտության և փիլիսոփայության մեջ, այս ոլորտներում նրա մասին ասում էին. «Օ՛, եթե միայն նրան տրվեր Աստծուն անհնազանդությունից խուսափելու կարողություն»:

Ինչ-որ պահի Խայամը վերադարձավ Նիշապուր, որտեղ նա ապրեց մինչև իր կյանքի վերջին օրերը՝ միայն երբեմն լքելով այն Բուխարա կամ Բալխ այցելելու համար: Այդ ժամանակ նա, ըստ երևույթին, ավելի քան 70 տարեկան էր: Թերևս Խայամը դասավանդում էր Նիշապուրի Մեդրեսեում և ուներ մտերիմ ուսանողների փոքր շրջանակ: Մարդկանց հետ քիչ է շփվել, այս տարիներին ընկերացել է միայն գրքի հետ: Ալ-Բայխակիի խոսքերով՝ կյանքի վերջին Խայամը «վատ բնավորություն ուներ», «ժլատ էր գրքեր գրելու և դասավանդելու մեջ»:

Օմար Խայամի մահվան ամենահավանական ամսաթիվը համարվում է 1123 թվականը, թեև մեզ հասած որոշ աղբյուրներ այս հարցում հակասական տեղեկություններ են տալիս: Այսպես, օրինակ, Նիզամի Սամարկանդին պատմում է Խայամի մահից չորս տարի անց իր գերեզման այցելության մասին, որից հետևում է, որ գիտնականը մահացել է 1131-1132 թթ.:

Նրանք Օմար Խայամին թաղեցին Նիշապուրի մոտ գտնվող դեղձի և տանձենիի այգում: Նրա գերեզմանն այսօր էլ անձեռնմխելի է: 1934թ. Խայամի ստեղծագործության երկրպագուների հավաքած միջոցներով նրա վրա կանգնեցվել է օբելիսկ: Այսօր շքեղ տապանաքար է բարձրանում Օմար Խայամի գերեզմանի վրա՝ ժամանակակից Իրանի լավագույն հուշահամալիրներից մեկը:

Օմար Խայամի ստեղծագործական և գիտական ժառանգությունը զարմանալի երևույթ է ոչ միայն Արևելքի, այլև ամբողջ աշխարհի մշակույթի պատմության մեջ, թեև Եվրոպայում համեմատաբար վերջերս իմացան մեծ իմաստունի պոեզիայի մասին: Խայամը եվրոպացիներին հայտնի դարձավ 1859 թվականին, երբ նրա քառատողերն առաջին անգամ տպագրվեցին Էդվարդ Ֆիցջերալդի թարգմանությամբ: XX դարի սկզբից Օմար Խայամի անունը սկսեց հայտնվել

ռուսական հրատարակությունների էջերում: Իմաստունը կրքոտությամբ ցանկանում էր աշխարհի վերակազմավորումը և դրա համար անում էր ամեն ինչ: Նա հասկացավ բնության օրենքները, խորացավ տիեզերքի գաղտնիքների մեջ: Նրա բանաստեղծական մտորումները կյանքի իմաստի, անողոք ճակատագրի և անցողիկ ժամանակի հանդեպ մարդու խոցելիության, գոյության հավերժական հմայքի և ամբողջ հսկայական աշխարհի մասին մեզնից յուրաքանչյուրին թույլ են տալիս գտնել ինչ-որ թաքնված և դեռևս ոչ մեկի կողմից չարտահայտված մի բան: Արդեն մի քանի դար է, ինչ մարդիկ չեն դադարում հիանալ նրա տաղանդով, խելքով ու գիտելիքներով: Ամենազարմանալին այն է, որ լինելով անսովոր բազմակողմանի և իմաստուն անձնավորություն՝ Խայամ բանաստեղծը կարող էր գիտնականի պես մտածել, իսկ գիտնական Խայամը կարող էր աշխարհը տեսնել բանաստեղծի պես:

Քառյակներ

Դժբախտ իմ հոգի,
ճակատագրով վերուստ սահմանված,
Քեզ այս երկնի փակ
ամեն օր ցավ ու փանջանք է փրված:
Կյանքը ծիծաղում, չարախնդում է վրադ շարունակ,
Ու վիշտն աշխարհում
հենց քեզ համար է միայն սպեղծված:

* * *

«Պիտի ապրել,- ասում են մեզ գրով,
խոսքով սուրբ Ղուրանի,-
Ինչպես ապրեք, էդպիսին էլ հաջորդ
ձեր կյանքը կլինի»:
Ու անբաժան եմ ես գինուց,
ամենուրեք՝ սիրունին հեփ,
Որ էսպես էլ զարթնեմ,
երբ գա օրը Ահեղ դատաստանի:

* * *

Պե՛տք է ապրել դեռ մեկուսի՛, մենավոր,
Որ չքննեմ ձեր լավն ու վատն ամեն օր,
Որ նախ ինձնից, իմ հոգուց բան հասկանամ,
Հետո միայն դառնամ մարդկանց դատավոր:

* * *

Ամենամեծ նվաճումը պատմության մեջ մարդկության
Ո՛չ հաղթանակն է բախտի դեմ,
ո՛չ էլ անգամ՝ հենց մահվան:
Երկնային այն դատավորը ձեզ միավոր է փալիս
Լոկ այնժամ, երբ ինքներդ ձեր
դեմ եք հասնում հաղթության:

* * *

Չե՞ն փեսնում լավ գործերը քո՛ մոռացի՛ր:
Անդարձ թռչու՛մ են օրերը՝ մոռացի՛ր:
Լինո՞ւմ է, երբ քամին կյանքի մատրանում
Ո՛չ այն էջից է փչում՝ մի՛ մոռացիր:

* * *

Գուցե երկինքը մեր հանդեպ հեփո անչար կլինի,
Ճակատագիրն էլ ո՛չ դաժան, ո՛չ անտարբեր կլինի...
Բայց հարություն չեն առնի էլ
ընկերներն իմ թանկագին,
Կյանքը անցավ, նրա ընթացքն էլ ետ շրջող չի՛ լինի:

* * *

Նա, ով աշխարհն այս նվիրել է լուկ երջանիկներին,
Սիրում է պատժել, իրար ետևից զարկել մյուսներին:
Դու մի վշտանա, որ ուրիշներից քիչ ես ծիծաղել,
Գոհ եղիր, որ քեզ քիչ են հարվածել,
քան ուրիշներին:

* * *

Մեր օրերում դու ընկերներ քիչ ունեցիր ինձ նման,
Շողոմ սպեր քիչ ականջիր,
շատ մի՛ ձգտիր ճանաչման:
Եթե խելքով շուրջդ նայես, կնկատես դու իսկույն,
Որ ում վրա հույս ես դրել, դավաճան է իսկական:

* * *

Արհամարհում եմ աղոթավոր այս երեսպաշտներին,
Կեղծավորներին այս փայլուն,
ընտիր ավանակներին:
Բարեպաշտության քողի տակ նրանք
հավատ են ծախում՝
Իրենց գործի մեջ գերազանցելով անհավատներին:

* * *

Գահին ես դու՛ հարուստ, հզոր,
առանց չնչին հոգս ու ցավի,
Իսկ այս խեղճը՝ կարիքի՛ մեջ,
ճիրաններում ցուրտ ու սովի,
Սակայն շուտով այնպե՛ղ՝
մահվան դարպասներից անդին արդեն,
Դու, իհարկե, էլ նրանից ո՛չ մի բանով չես փարբերվի:

* * *

Թե չստացվեց հեռու մնալ թախծի մռայլ,
մութ ճամփեքից,
Եթե սև է արևը քո՛ անուրախ ու դառը կյանքից,
Իրենց բախտից դու հարցրու ճամփիդ
Ելնող փարբեր մարդկանց
Եվ հաստատ կմխիթարվես ձեր
գրեթե նույն վիճակից:

* * *

Կեղտի միջից մի օր ելար՝ դարձար իշխան:
Շուտ մտնելով նոր դերի մեջ, հիշի՛ր, սակայն,
Որ ինքդ քեզ պատահաբար աչքով չտաս.
«Ո՛չ մի իշխան հավերժ չէ, կեղտն է մշտական»:

* * *

Ես գիտեմ այս աշխարհը, ուր
գողը նեցուկ է գողին,
Ուր վեճի մեջ իմաստունն է
հաճախ պարտվում հիմարին,
Ազնիվ մարդուն ամոթանք է տալիս ինչ-որ սրիկա...
Իսկ մի կաթիլ խնդությունը՝ ծուլվում վշտի ծովերին:

* * *

Ահա միակ կրկներգը իմ իմաստության.
«Մի կյանք ունես, ազատություն տուր միշտ նրան:
Խելոք բան է ծառն էլտելը ժամանակին,
Բայց ինքդ քեզ կնդելն՝ արդյունք հիմարության»:

* * *

Քեզ ընկերներ մի՛ որոնիր անկյուններում դու օդար,
Քեզ տրված բեռը մի՛ կիսիր
դու նրանց հետ հավասար.
Թող որ նրանք փորձեն իրենց
բաժին հոգսերը հոգալ,
Մենակ մնա. քո ցավերին ինքդ գտիր դեղ ու ճար:

* * *

Տիեզերքն համայն մտովի տեսա ու շոշափեցի,
Մարդկային հոգու ճախրանքներն
ամեն ես ճանաչեցի,
Եվ, այնուհանդերձ, հայտարարում եմ
առանց կասկածի.
Այլ երանություն չգիտեմ՝ գինու վայելքից բացի:

* * *

Այն, ինչ Տերը սահմանել է ու մեզ տվել արդեն մի օր,
Չենք կարող ո՛չ պակասեցնել,
ո՛չ հավելել ինչ-որ բանով:
Դե ուրեմն, տեղին ծախսենք ինչ որ ունենք, բարեկամներ,
Առանց այլոց նախանձելու,
ո՛չ մեկից պարտք չխնդրելով:

* * *

Ի՞նչ է մարմինը քո, Խայամ:
Ինչ-որ վրան, որտեղ հոգին՝
Թափառումի ելած մի խան, իջևանել է կեսճամփին:
Վաղը ճամփա կընկնի նորից, կշարունակի նա ուղին,
Իսկ մահն իսկույն իր ավա՛րը կհամարի վրանը հին:

* * *

Չէ՛, մահկանացուն երկնքի հանդեպ
վաղուց է պարտվել,
Հերթով կլլում է, խժռում բոլորիս հողը մարդակեր:
Դեռ կան, ապրու՛մ ես,

գուցե դրանով անգամ պարծենում,
Բայց, մեկ է, շուտով դու էլ կդառնաս
մրջյուններին կեր:

* * *

Չեմ վախենում մահից բնավ,
ոչ էլ իմ բախտը անիծում,
Իսկ դրախտի ունայն հույսով երբևէ չեմ մխիթարվում:
Ինձ միայն կարճ մի ժամկետով տրված
հոգին հավերժական
Սահմանված օրը,
ճիշտ ժամին ետ կտամ ես՝ հոժարակամ:

Կյանքի և մարդու մասին

1. Մեկը չի հասկանա՝ ինչպես են բուրում վարդերը, մյուսը դառը բույսերից մեղր կքամի: Մեկին մի մանրուք տաս, ամբողջ կյանքում կհիշի, մեկին էլ կյանքդ նվիրես, չի էլ հասկանա:
2. Որքան ցածրոգի է մարդը, այնքան բարձր է քիթը ցցում: Նա քթով ձգտում է հասնել նրան, ինչին հոգին չի հասել:
3. Ում կյանքն է հարվածում, նա շատ բաների կհասնի: Աղի վրայից կերած մեղրն ավելի քաղցր է: Ով լաց է եղել, նա անկեղծ է ծիծաղում: Ով մահացել է, գիտի, որ ապրում է:
4. Նույն պատուհանից երկուսը նայում էին: Մեկը տեսավ անձրև ու կեղտ, մյուսը՝ կանաչ սաղարթ, գարուն ու կապույտ երկինք:
5. Մենք ուրախության և տխրության աղբյուր ենք: Մարդն ասես բազմանկյուն կյանքի հայելի լինի. նաև ոչնչություն է և անչափ հզոր:
6. Որքան հաճախ ենք կյանքում սխալվելով՝ կորցնում մեզ համար թանկ մարդկանց, ջանալով օտարներին հաճոյանալ՝ հեռանում ենք մերձավորներից, մեծարում ենք նրանց, որ մեզ չարժեն, իսկ ամենահավատարիմներին՝ դավաճանում: Ով մեզ սիրում է, նեղացնում ենք և ներողություն ակնկալում:
7. Մի նախանձիր նրան, ով հարուստ է և ուժեղ, արևածագին միշտ հաջորդում է մայրամուտը:
8. Կյանքի հետ, որն ասես մեկ ակնթարթ լինի, վարվիր՝ ասես այն վարձակալած լինի:

Սիրո մասին

1. Նվիրել ինքդ քեզ՝ չի նշանակում մատուցել: Նույն անկողնում քնել՝ չի նշանակում միասին քնել: Վրեժ չլուծել՝ չի նշանակում ամեն ինչ ներել: Կողքին չլինել՝ չի նշանակում չսիրել:
2. Հնարավոր է գայթակղել տղամարդուն, ով ամուսնացած է, հնարավոր է գայթակղել տղամարդուն, որը սիրուհի ունի, բայց հնարավոր չէ գայթակղել տղամարդուն, որը

սիրած կին ունի:

3. Իմաստուն ապրելու համար շատ բան է պետք իմանալ, բայց սկզբի համար մի մոռանա. քաղցած մնա, բայց մի կեր՝ ինչ պատահի, և եղիր մենակ, բայց ոչ նրա կողքին, ով պատահի:
4. Սիրելի մարդու մեջ դուր են գալիս անգամ թերությունները, իսկ ոչ սիրելիների մեջ նյարդայնացնում են անգամ արժանիքները:
5. Պոկված ծաղիկը պետք է նվիրել, սկսած բանաստեղծությունը պետք է ավարտել, իսկ սիրելի կնոջը պետք է երջանկացնել, այլապես չարժեր պայքարել մի բանի համար, որին ի գորու չես հասնել: